

РОЗДІЛ 8. ДОШКІЛЬНА ПЕДАГОГІКА

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОСТОРОВИХ УЯВЛЕНЬ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

THEORETICAL FUNDAMENTALS OF FORMATION OF SPATIAL REPRESENTATIONS IN PRESCHOOL CHILDREN

Статтю присвячено питанням формування просторових уявлень у дітей дошкільного віку. Авторами доведена архіважливість цього напрямку освітньої роботи з дошкільниками на підставі виокремлення завдань Державного стандарту дошкільної освіти України – Базового компонента дошкільної освіти (2021 р.), освітньої програми для дітей від 2 до 7 років «Дитина» та Методичних рекомендацій до неї. У статті розглядаються психолого-педагогічні дослідження, у яких висвітлюються особливості формування просторових уявлень у дітей дошкільного віку (Б. Ананьєв, Н. Голота, Л. Зайцева, Т. Мусейібова, А. Сазонова, Т. Степанова, Є. Рибалко та ін.). Здійснено аналіз проблеми формування просторових уявлень у дітей дошкільного віку у вітчизняних і зарубіжних психолого-педагогічних дослідженнях. Доведено, що основною умовою орієнтування в просторі є пересування в ньому та власна активність особистості. Розмежовано та охарактеризовано поняття «просторові категорії» та «просторова орієнтація». На прикладах показано, що до просторових категорій зараховують протяжність, місцезнаходження, просторові відношення між предметами. Що ж до просторової орієнтації, то до неї уналежнюють відстань та зміну відстані, напрям, оцінку розмірів, положення предметів і розташування їх щодо іншого предмета та людини. Окреслено, чому процес формування просторових уявлень у дітей дошкільного віку відбувається повільно, доволі тривало і складно (порівняно з процесом формування у них уявлень про число і цифри, форму предметів і геометричні фігури тощо). Представлено психологічний аналіз поеталного розвитку просторових орієнтувань дітей різного віку (за Б. Ананьєвим). Представлено дві форми відображення навколишнього світу в мозку людини, як-от безпосередня (чуттєво-образна) й опосередкована (логічно-понятійна). Доведено, що теоретичні знання та уявлення про простір виникають лише на чуттєвій основі. Нею є практична орієнтація людини в навколишньому світі. Опосередковане (логічне) пізнання простору пов'язане з нагромадженням людиною знань та їх перевіркою на практиці.

Ключові слова: простір, просторові уявлення, просторові категорії, просторова орієнтація, діти дошкільного віку, психолого-педагогічні дослідження.

The article is devoted to the formation of spatial representations in preschool children. The authors proved the archival importance of this area of educational work with preschoolers on the basis of the tasks of the State Standard of Preschool Education of Ukraine – Basic component of preschool education (2021), educational program for children from 2 to 7 years “Child” and guidelines for it. The article considers psychological and pedagogical research, which highlights the peculiarities of the formation of spatial representations in preschool children (B. Ananiev, N. Golota, L. Zaitseva, T. Museiibova, A. Sazonova, T. Stepanova, E. Rybalko and others). The analysis of the problem of formation of spatial representations at preschool children in domestic and foreign psychological and pedagogical researches is carried out. It is proved that the main condition of orientation in space is movement in it and personal activity. The following concepts of spatial categories and spatial orientation are distinguished and characterized. The examples show that the spatial categories include the length, location, spatial relationships between objects. Regarding spatial orientation, it includes distance and change of distance, direction, estimation of sizes, interposition of objects and their location relative to another object and person. It is outlined why the process of forming spatial representations in preschool children is slow, rather long and difficult (compared to the process of forming their ideas about numbers and figures, the shape of objects and geometric shapes, etc.). A psychological analysis of the gradual development of spatial orientations of children of different ages is presented (according to B. Ananiev). Two forms of reflection of the surrounding world in the human brain are presented: direct – sensory-image and indirect – logical-conceptual. It is proved that theoretical knowledge and ideas about space arise only on a sensory basis. Such a basis is the practical orientation of man in the world around him. Indirect (logical) knowledge of space is associated with the accumulation of human knowledge and verification of this knowledge in practice.

Key words: space, spatial representations, spatial categories, spatial orientation, preschool children, psychological and pedagogical research.

УДК 373.2.015.3:159.937.5
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2021/37.69>

Коваленко О.В.,
канд. пед. наук, доцент,
доцент кафедри дошкільної освіти
Педагогічного інституту
Київського університету
імені Бориса Грінченка

Березна Ю.В.,
студентка І курсу магістратури
Педагогічного інституту
Київського університету
імені Бориса Грінченка

Постановка проблеми в загальному вигляді.

Орієнтування в просторі – необхідний елемент пізнання і всієї практичної діяльності людини. Достатній розвиток просторових уявлень є необхідною передумовою будь-якої практичної діяльності. Психологи і педагоги переконані, що рівень

володіння просторовими уявленнями, вміння орієнтуватись у просторі, володіння основними просторовими уявленнями – одні з найважливіших показників цілісного гармонійного розвитку особистості. Пізнання навколишнього світу – складний процес, що починається з безпосереднього або

опосередкованого чуттєвого пізнання. Основною умовою орієнтування в просторі є пересування в ньому та власна активність особистості. Орієнтування в просторі охоплює всі сфери взаємодії людини з навколишньою дійсністю, впливаючи на розвиток самосвідомості, що є обов'язковим складником соціалізації особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. І. Бех, Г. Беленька, Н. Голота, Л. Зайцева, О. Кононко, М. Машовець, Т. Степанова, О. Фунтікова та ін. розглядають дошкільний вік як період становлення особистості, закладання її ціннісного фундаменту, формування первинних світоглядних уявлень. Саме в дошкільному віці, як зазначають науковці, розвивається розуміння довкілля, формується ставлення до нього та усвідомлення свого місця в ньому. Визначальним у цьому ланцюжку є формування просторових уявлень у дошкільників. Однією з основних проблем сьогодення є створення умов для сучасного повноцінного фізичного, психічного й духовного розвитку кожної дитини, формування її життєвих компетентностей. З огляду на це, одне з головних завдань педагога полягає в тому, щоб створити умови для самостійного розвитку дитини, вияву її особистісного потенціалу. Базовий компонент дошкільної освіти (2021 р.), освітня програма для дітей від 2 до 7 років «Дитина» (2020 р.) та Методичні рекомендації до неї виокремлюють сенсорний розвиток як базову основу формування всіх ключових компетентностей дитини дошкільного віку [2; 5]. Сенсорно-перцептивний розвиток дитини передбачає формування у неї адекватних уявлень про простір, час, колір, форму, висоту, величину, глибину та ін. Загалом, сенсорне виховання спрямоване на формування і розвиток у дітей сенсорних процесів (відчуттів, сприймань, уявлень), за допомогою яких вони набувають досвіду орієнтування у зовнішніх властивостях предметів і явищ. Одним із головних умінь, які мають бути сформовані до кінця старшого дошкільного віку, є орієнтування в просторі, що базується на адекватних уявленнях дошкільника про простір та особливості розташування в ньому.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Проблеми орієнтування в просторі й формування правильних просторових уявлень і понять є одними з актуальних у психології, педагогіці й методиках, оскільки орієнтування в просторі лежить в основі пізнавальної діяльності людини.

Питання сприймання простору дітьми дошкільного віку було предметом дослідження таких науковців, як Б. Ананьєв, Л. Виготський, Г. Костюк, О. Леонтьєв, П. Лесгафт, В. Моляко, Т. Мусейібова, Ж. Піаже, Л. Рубінштейн, З. Степанкова та ін. Розвитку просторових уявлень у

дітей дошкільного віку присвятили свої праці О. Запорожець, Г. Леушина, Г. Люблінська, Н. Побірченко, М. Ричик та ін.

І. Кант зазначав, що простір є формальною властивістю сприйняття зовнішнього світу. Проблему формування просторових уявлень і просторової орієнтації С. Рубінштейн називав головною проблемою психології.

Незважаючи на це, у дослідженнях психологів і педагогів мало уваги приділено відповіді на питання про те, чому процес формування просторових уявлень відбувається повільно, досить тривало і складно (порівняно з процесом формування уявлень про число і цифри, форму предметів і геометричні фігури тощо).

Метою статті є опрацювання теоретичних психолого-педагогічних основ формування просторових уявлень у дітей дошкільного віку.

Виклад основного матеріалу. Основу орієнтування в просторі становлять відчуття (дотикові і рухові) та сприймання. Науковці розрізняють два схожі поняття, як-от «просторові категорії» та «просторова орієнтація». Слід зазначити, що схожі вони лише на перший погляд, а насправді є абсолютно відмінними. До просторових категорій зараховують протяжність, місцезнаходження, просторові відношення між предметами. Що ж до просторової орієнтації, то під нею розуміють відстань та зміну відстані, напрям, оцінку розмірів, положення предметів і розташування їх щодо іншого предмета та людини [1; 6; 9].

У своїй роботі ми вирішили більш детально дослідити фізіологічні основи формування просторових уявлень у дошкільнят. Виявляється, що у людини немає спеціального просторового аналізатора. Психофізіологічний механізм сприйняття простору відбувається на основі взаємозалежної діяльності зору, слуху, кінезезії і статико-динамічних відчуттів (рівноваги, прискорення). Діяльність одного аналізатора завжди співвідноситься з діяльністю інших, які беруть участь в орієнтуванні в просторі. І. Сеченов та І. Павлов указували на значення рухового аналізатора для здійснення орієнтування в просторі. Вони зазначали, що руховий акт завжди пов'язаний з аналізом навколишнього середовища. Особливості зорового орієнтування в просторі на основі рухових відчуттів також досліджував П. Лесгафт [1; 6; 9].

Дослідження психологів доводять, що відображення простору виявляється у двох формах в мозку людини, як-от безпосередня (чуттєво-образна) і опосередкована (логічно-понятійна), оскільки теоретичні знання та уявлення про простір виникають лише на чуттєвій основі. Такою основою є практична орієнтація людини в навколишньому світі. Опосередковане (логічне) пізнання простору пов'язане з нагромадженням

людиною знань та перевіркою їх на практиці. Слід зазначити, що саме Б. Ананьєвим здійснено психологічний аналіз поетапного розвитку просторових орієнтувань дітей різного віку. Ним доведено, що в ранньому віці дитина сприймає простір на чуттєвій основі, а в дошкільному – не тільки на чуттєвій, а й на словесній [1; 9].

Низка дослідників (О. Запорожець, М. Вовчик-Блакитна, Г. Урунтаєва та ін.) зазначають, що процес формування просторових уявлень у дітей на кожному віковому етапі визначається характером їх чуттєвого досвіду і ставленням до дійсності. Численні дослідження психологів свідчать про те, що нагромадження чуттєвих знань дитини про предмети навколишнього світу є ключовою передумовою для утворення і розвитку сприйняття простору. Чуттєве пізнання простору в дітей зростає пропорційно до накопичення життєвого досвіду і знань про предмети навколишнього світу [3; 4; 8].

Нас (як практиків) надзвичайно турбує питання про те, чому процес формування просторових уявлень відбувається повільно, досить тривало і складно (порівняно з процесом формування уявлень про число і цифри, форму предметів і геометричні фігури тощо); чому орієнтування на собі (розрізнення правої та лівої сторін свого тіла), на іграшці, на найближчому оточенні тощо відбувається і запам'ятовується дітьми так повільно. Результати наукових досліджень підтверджують, що в основі орієнтування в просторі лежить утворення складних умовних рефлексів. Природа сприйняття простору – умовно-рефлекторна. Психологами та фізіологами доведено, що умовні рефлекси на просторові сигнали утворюються у кілька разів повільніше (порівняно зі звичайними умовними рефлексами (І. Сеченов, І. Павлов, П. Лесгафт та ін.)) [1; 6; 9].

Ці наукові висновки не тільки вносять ясність, а й дозволяють під іншим кутом зору подивитись на цю проблему. Результати цих наукових досліджень мають бути підґрунтям щоденної кропіткої освітньої роботи з дітьми дошкільного віку щодо формування у них орієнтування в просторі. Саме на це спрямовують педагогів закладів дошкільної освіти і батьків Державний стандарт дошкільної освіти в Україні – Базовий компонент дошкільної освіти (2021 р.), освітня програма для дітей від 2 до 7 років «Дитина» та Методичні рекомендації до неї [2; 5].

Психологи (О. Лурія та члени його наукової школи, М. Вовчик-Блакитна Т. Мусейібова та ін.) пропонують певну послідовність освітньої роботи з дітьми дошкільного віку з формування у них просторових уявлень: 1) орієнтування на собі, опанування схеми власного тіла; 2) орієнтування на навколишніх предметах; 3) засвоєння словесної системи відліку за основними

просторовими напрямками (вперед-назад, вгору-вниз, праворуч-ліворуч); 4) визначення розташування предмета в просторі «від себе»; 5) визначення власного місцезнаходження щодо інших предметів чи дітей; 6) визначення просторового розташування предметів одне щодо одного; 7) просторове орієнтування на площині [7, с. 53].

Висновки. У процесі опрацювання результатів досліджень психологів і педагогів ми переконались у вельми великому значенні сформованості просторових уявлень дитини дошкільного віку для побудови цілісної картини світу та усвідомлення власного місця в ньому. Орієнтування в просторі охоплює всі сфери взаємодії дитини з навколишньою дійсністю, впливаючи на розвиток її самосвідомості, що є, на переконання вчених, невід'ємною частиною соціалізації особистості.

Доведено, що основною умовою орієнтування в просторі є пересування в ньому та власна активність особистості. Нами були розмежовані та охарактеризовані такі поняття, як «просторові категорії» та «просторова орієнтація».

Ми знайшли відповіді на питання про те, чому процес формування просторових уявлень у дітей дошкільного віку відбувається повільно, досить тривало і складно. Результати наукових досліджень підтверджують, що в основі орієнтування в просторі лежить утворення складних умовних рефлексів, адже природа сприйняття простору – умовно-рефлекторна. Психологами та фізіологами доведено, що умовні рефлекси на просторові сигнали утворюються у кілька разів повільніше (порівняно зі звичайними умовними рефлексами). Ці закономірності необхідно враховувати в роботі з дітьми.

Наразі ми переконались, що лише обізнаність педагогів із теоретичними психолого-педагогічними засадами процесу формування просторових уявлень дасть ключ для грамотної організації освітньої роботи з дітьми.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Ананьєв Б.Г., Рыбалко Е.Ф. Особенности восприятия пространства у детей Москва : Синтез, 1964, 140 с.
2. Базовий компонент дошкільної освіти. Нова редакція та поради для організації освітнього процесу (2021 р.). URL: <https://ezavdnz.mcfrr.ua/book?bid=37876> Дата звернення: 05.07.2021 р.
3. Голота Н.М. Довкілля як засіб пізнання дитиною дошкільного віку простору та часу *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова: Серія 17. Теорія і практика навчання та виховання*, 2018. № 29. С. 45–51.
4. Голота Н.М. Ознайомлення з простором та часом як передумова розвитку творчості в дошкільному дитинстві *Молодий вчений*, 2017. № 3.2. С. 93–97.
5. Дитина: Освітня програма для дітей від двох до семи років / наук. кер. проєкту В.О. Огнев'юк;

авт. кол. Г.В. Беленька, О.Л. Богініч та ін., наук. ред. Г.В. Беленька Київ : Київ. ун-т. ім. Б. Грінченка, 2020. С. 34–36, 84–86, 144–148, 214–217, 295–298.

6. Люблинская А.А. К вопросу о познании пространства и времени *Вопросы теории познания* под ред. А.Д. Корчагиной, В.В. Орлова, Пермь : 1961, С. 21.

7. Мусейибова Т.А. Ориентировка в пространстве *Дошкольное воспитание*. 1988, № 8, С. 53.

8. Новікова О.А. Психологічні особливості розвитку просторового мислення. URL: <http://ecopsy.com.ua/>

data/zbirki/2010_24/sb24_24.pdf Дата звернення: 03.07.2021 р.

9. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии : Уч. Пособие Санкт-Петербург : Изд «Питер», 2010, 720 с.

10. Сучасні технології формування логіко-математичної компетентності у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку / за заг. ред. Н.П. Тарнавської, Н.Ю. Рудницької, Ю.М. Мурашевич. Житомир А: ФОП «Левковець», 2015. 430 с.